

Herorchis morio (L.) D. TYTECA & E. KLEIN

J. Eur. Orch. 40 (3): 541 (2008)

Harlekijn / Orchis bouffon / Kleines Knabenkraut

Basionym

Orchis morio L., Sp. Pl. 2: 940 (1753).

Lectotype

Duitsland (Baden-Württemberg): Hoogstwaarschijnlijk uit de omgeving van Tübingen, leg. L. FUCHS, sub nom. *Triorchis serapias mas* (ca. 1535-1538). Afbeelding van het lectotype in L. FUCHS, Hist. Stirp.: 559 (1542). Naar BAUMANN, KÜNKELE & LORENZ (1989: 522-526, 636-637).

Naamgeving

Het soort-epitheton *morio* is van Griekse oorsprong en betekent nar. Het verwijst naar de bloemen die op een narrenkap lijken.

B: Han-sur-Lesse (Coin de Suzin), 05 mei 2017

Kenmerkende eigenschappen

Plant klein maar krachtig, gemiddeld 10 tot 20 cm hoog, met een holle, naar boven toe geribde stengel. Bladeren ongevekt, licht-groen, lancetvormig, de onderste in een rozet gerangschikt, de andere stengelomvattend. De rozetten komen al tijdens de wintermaanden boven de grond. Strengse vorst kan de verse bladeren aantasten, waardoor de plant in het opvolgende seizoen niet in bloei komt. Bloeiwijze relatief los- en armbloemig. Bloemen vrij groot, licht- tot donkerpaars, zelden roze of geheel wit; sepalen en petalen een brede helm vormend, zijdelingse sepalen met groene nerven; lip drielobbig, middenlob voorzien van een aantal donkerpaarse stipjes; spoor vrijwel horizontaal, korter dan het vruchtbeginsel.

Herkenning

Harlekijn is gemakkelijk aan haar krachtige doch gedrongen habitus te herkennen. De soort heeft een korte cilindrische bloeiwijze met vrij grote bloemen. De lip is drielobbig met in het centrum een lichtere zone met daarin een reeks paarse stippen. De sepalen zijn donkerpaars tot wit met een aantal kenmerkende donkere, groengetinte nerven.

Variabiliteit

Met betrekking tot de morfologie van de bloemen bezit Harlekijn een grote variatiebreedte. De breedte van de lip varieert sterk waarbij de knik zeer uitgesproken opvalt of nagenoeg afwezig is. De spoor is recht of aan het einde duidelijk omhoog gebogen. De soort kent ook een brede variatie in bloemkleur. Deze varieert van zuiver wit tot geelachtig en van roze tot donkerpaars. Ook zijn de vlekken op de lip zeer variabel.

Bloeitijd

Harlekijn is één van de vroegst bloeiende orchideeënsoorten. In jaren met een vroeg voorjaar zijn soms al medio april de losse, paarse bloeiwijzen in het grasland te zien. In het noorden van Nederland bloeit ze gemiddeld in de tweede week van mei, op de warmste plaatsen in het zuiden van België vanaf begin april.

Biotoop en ecologie

Bij voorkeur op zonnige, grazige, vrij vochtige plaatsen in heischrale graslanden, blauwgraslanden en schrale hooilanden. Maar ook op oppervlakkig ontkalkte weilanden, in beekdalhooilanden, op vochtige, onbemeste schrale weilanden, in weinig productieve graslandtypen, in heiden en verlaten groeven, brakwatervenen en op voormalige zandplaten. In de duinen groeit ze aan de binnenduintrand met enige kwelinvloed, in voormalige akkertjes aan de rand van duinheiden en in heischrale graslanden aan de rand van duinvalleien. Optimaal in overgangssituaties van matig, vochtige blauwgraslandvegetaties naar nattere dotterbloem- en grote zeggenvegetaties. Harlekijn groeit op matig voedselrijke, weinig of niet bemeste, basenrijke en stikstofarme,

zwak zure tot kalkhoudende, vaak reliëfrijke bodems, bestaande uit diverse grondsoorten, vaak op plaatsen met basische kwel. Ze wordt begünstigd door extensieve begrazing en zeer lichte bemesting, maar is echter niet bestand tegen te veel voedingsstoffen. De soort is weinig concurrentiekrachtig maar vertoont wel enige zouttolerantie.

Algehele verspreiding

Het verspreidingsgebied is niet volledig bekend omdat Harlekijn in het Middellandse Zeegebied, Noord-Afrika, Turkije en de Kaukasus door andere ondersoorten vervangen wordt. De nominaatvorm komt in vrijwel geheel Europa voor. Noordelijk tot Ierland, Engeland (niet in Schotland) en de Kanaaleilanden, Oost-Denemarken, Zuid-Noorwegen, Zuid-Zweden, Öland, Gotland en Estland. Oostelijk tot de Baltische Staten, Roemenië, Wit-Rusland en de Oekraïne (Karpattenboog). Zuidelijk tot Zuid-Portugal (Algarve), Zuid-Spanje, de Balearen, Zuid-Frankrijk, Zuid-Italië, Sicilië, Montenegro, Macedonië en Bulgarije.

Verspreiding in Nederland

In Nederland, waar Harlekijn ooit plaatselijk algemeen was, is de soort bijzonder hard achteruitgegaan. Vooral in de oostelijke en zuidoostelijke helft (met uitzondering van Zuid-Limburg) is zij sinds 1980 nauwelijks meer waargenomen. Ofschoon Harlekijn daardoor uit veel gebieden is verdwenen, komt zij in enkele terreinen nog in groot aantal voor. Tegenwoordig groeit de soort hoofdzakelijk op de Waddeneilanden en op enkele plaatsen in het Renodunaal en Estuariën district.

In Zeeland resteren na 1990 nog verschillende omvangrijke populaties. Dit zijn de Zouten en Zoeten Haard bij Renesse en Dijkwater, die tegenwoordig ieder meer dan 10.000 exemplaren tellen. Daarnaast staan in de bermen op de Brouwersdam de laatste jaren 900-2000 exemplaren jaarlijks, afhankelijk van droogte en overstuiving. Op de Hompelvoet in het Zuidhollandse deel van de Grevelingen werden in 2016 tussen de 60.000 en 65.000 exemplaren geteld (MEININGER 2018: 239). Omdat een deel van de bloeiaren bij de telling al door begrazing verdwenen was, wordt de populatie geschat op 65.000-70.000 bloeiende exemplaren. Daardoor is de populatie van Harlekijn op de Hompelvoet de grootste van het Deltagebied (DE KRAKER 2017: 15).

Elders in Nederland wordt Harlekijn nog op een beperkt aantal groeiplaatsen in kleine aantallen gevonden. De grootste voorkomens in Nederland (en waarschijnlijk in geheel Noordwest-Europa!) liggen thans in de vruchtbare polderlanden van Texel, namelijk in een ingepolderd voormalig kweldergebied. Het zijn graslanden zonder weerga: Texel levert het grootste areaal aan Harlekijn-grasland in Europa (DENTERS 2015: 19). De soort komt hier plaatselijk nog zo talrijk voor, dat ze samen met de wat natter groeiende Brede orchis de graslanden in de bloeitijd geheel paars kleurt. Ook groeit de soort in poldergraslanden aan de Friese westkust. Deze graslanden hebben een bijzonder micro-reliëf en bestaan vooral uit zandige klei in een zwak basische tot licht zure situatie. Zij staat vooral op de lage zandruggen en op de overgang naar ondiepe slenkjes. Verder groeit zij op mient- of vroongronden, zoals bijvoorbeeld op Goeree (DEKKER 2015: 19-20). In Drenthe is de soort in de jaren zestig van de vorige eeuw uitgestorven, terwijl zij voor die tijd lokaal talrijk was. Inmiddels is Harlekijn in deze provincie geherintroduceerd. Of de soort standhoudt zal de tijd leren. In Brabant kwam zij voor in beek-

L: Imbringen (Amberkneppchen), 14 mei 2016

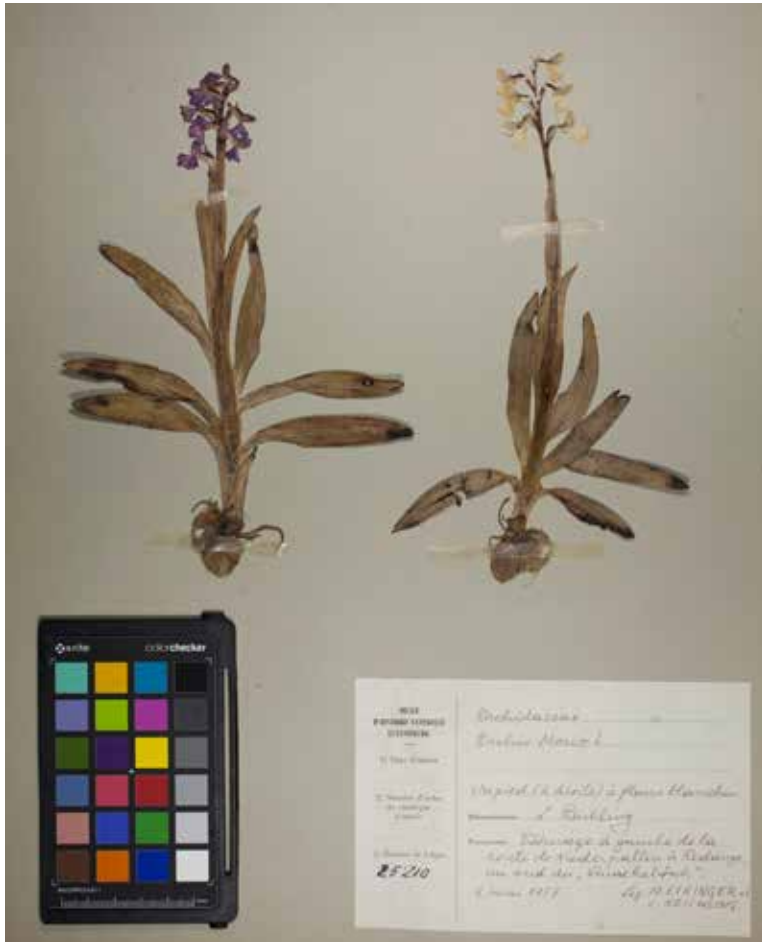
L: Imbringen (Amberkneppchen), 14 mei 2016

B: Han-sur-Lesse (Fond d'Hérenne), 17 april 2011

NL: Renesse (Zoeten en Zouten Haardt), 08 mei 1998

© Musée national d'Histoire naturelle de Luxembourg, Luxembourg (MNHNL-25210)

L: Niederpallen-Redange (Quaakebösch), 02 mei 1957, leg. M. ETRINGER & L. REICHLING [Herbarium REICHLING]

NL: Den Burg (Texel), 08 mei 1998

dalgraslanden, maar is daar door ontginning en bemesting al aan het begin van de vijftiger jaren van de vorige eeuw verdwenen.

In Zuid-Limburg komt Harlekijn in een bijzonder type heischraal grasland op uitgeloopte en vrij kalkarme grond voor. Na een behoorlijke teruggang op deze vindplaats door onjuiste beheersmaatregelen en instroming van meststoffen van de bovengelegen akker, heeft de soort zich hersteld en worden hier jaarlijks enkele honderden bloeiende exemplaren geteld.

Verspreiding in België

In Vlaanderen was Harlekijn in de negentiende en zelfs in de eerste helft van de twintigste eeuw een redelijk verspreide, plaatselijk vrij algemene soort. Het merendeel van de vindplaatsen lag enerzijds in beekvalleien in de lemige streken, anderzijds in een aantal vochtige duingraslanden.

Het aantal vindplaatsen is in de loop der jaren echter dramatisch achteruitgegaan. De grootste achteruitgang kende de soort in de tweede helft van de twintigste eeuw. Vooral in het binnenland zijn veel vindplaatsen verdwenen door successie en vervilting van de grasmat, maar ook door bemesting, intensieve begrazing en ontwatering. De laatste waarnemingen aan de Vlaamse kust dateren volgens MEEUWIS in VAN LANDUYT et al. (2006: 631) van het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Zo stonden rond 1980 nog honderden planten te bloeien in de hooilanden van de binnenduinen van Oostduinkerke (LETEN, PROVOOST & LEHOUCQ 2012: 5). De achteruitgang van Harlekijn kan als symptomatisch worden beschouwd. De soort kende een vrij ruime verspreiding in Vlaanderen, waar ze nu haast volledig is uitgestorven (JACQUEMYN, BRYN & HERMY 2005: 7).

Na enkele decennia van afwezigheid werd één enkel plantje van Harlekijn in een van de natuurterreinen aan de Belgische kust in de Karthuizerduinen bij Koksijde teruggevonden. Deze groeiplaats heeft geen relatie met de historische populaties in duingraslanden, al is de soort nu wel opnieuw waargenomen in het uurhok waar de laatste oude populatie in de jaren 1980-1990 is verdwenen (LETEN 2016: in litt.).

Tegenwoordig is Harlekijn in Vlaanderen uiterst zeldzaam geworden en resten nog slechts enkele groeiplaatsen met weinig individuen zoals bijvoorbeeld in de Demervallei tussen Diest en Werchter, waar de soort zich na effectieve beheersmaatregelen opnieuw vestigde. In 2018 was het aantal bloeiende planten al toegenomen tot een dertigtal exemplaren, daarnaast vele exemplaren van Brede orchis. Een actueel verspreidingskaartje van Vlaanderen bevindt zich bij VAN LANDUYT et al. (2015: 22).

In Wallonië is Harlekijn vooral in de Famenne te vinden, waar zij plaatselijk nog vrij talrijk is. Zo zijn in het natuurpark Lesse et Lomme verschillende mooie populaties met relatief grote aantallen bloeiende planten behouden gebleven. De meeste van deze gebieden staan tegenwoordig onder natuurbeheer, zoals de terreinen bij Bomal, Auffe, Belvaux, Rochefort, Hour, Houyet en Focant. De planten groeien daar in halfnatuurlijke graslanden. Deze worden in toenemende mate extensief begraaasd wat voor het behoud van Harlekijn een effectieve beheersmaatregel is. Andere gebieden met redelijk omvangrijke populaties groeien in het grensgebied van België met Frankrijk. Echter daar gaat het meestal om vindplaatsen met kleine aantallen bloeiende exemplaren.

NL: Wijlre (Berghofweide), 24 april 2015

B: Han-sur-Lesse (Coin de Suzin), 05 mei 2017

Verspreiding in Luxemburg

Vroeger behoorde Harlekijn tot de meer algemenere soorten van het Groothertogdom Luxemburg. Vindplaatsen waren onder andere bekend van Merl, Grevels en Bertrange (KOLTZ 1873: 166), waar de planten in graslanden, onbemeste weilanden en op open plekken in bossen voorkwamen. Tegenwoordig is de soort uitermate zeldzaam in Luxemburg. Vooral vanaf de laatste eeuwwisseling is zij hard achteruitgegaan ten gevolge van ontwatering en drooglegging maar ook door bemesting, vervilting van de grasmatten, eutrofiëring en intensieve beweiding van haar groeiplaatsen. Echter zoals op veel plaatsen in Luxemburg mede ook ten gevolge van antropogene factoren, met name door aanleg van wegen en huizen, vooral in het zuiden van het land.

Bij Troine (Brackelsbiërg) werden in 1999 nog ca. 150 planten geteld, waarbij één exemplaar met witte bloemen. Een andere groeiplaats lag bij Garnich (Holzwies), waar in 1999 nog slechts een enkele plant voorkwam (COLLING & KRIPPEL 2001: 43). Tegenwoordig komt Harlekijn nog op slechts drie plaatsen in Luxemburg voor (HELMINGER 2016: ex verb.). Twee daarvan liggen bij Imbringen ten noordwesten van de stad Luxemburg. De belangrijkste daarvan is het natuurreservaatje Amberknepchen. Het terrein is een klein langgerekt heischraal grasland met verschillende grote en kleine struweelzones dat temidden van bemeste weilanden ligt. Het reservaat zelf is gelukkig goed uitgerasterd. Het gebied staat onder natuurbeheer en wordt door de plaatselijke landbouwers beschermd. Er komen op deze extensief begraasde helling jaarlijks enkele honderden exemplaren in bloei. Er is dus duidelijk sprake van een levenskrachtige populatie van Harlekijn, die vooralsnog niet in haar voortbestaan bedreigd is.

Opmerkingen

De bladrozetten komen gedurende het koude seizoen boven de grond, hetgeen de soort gevoelig voor strenge vorst maakt. Daar deze vrijwel plat tegen de grond gedrukt liggen, heeft de soort in het voor- en naseizoen veel concurrentie van andere plantensoorten. Naast de veranderingen in landbouwmethoden (ontginning, ontwatering en zware bemesting) lijkt zij ook bijzonder kwetsbaar voor verdroging en het afvangen van (lokale) kwel, en de daarmee gepaard gaande verzuring.

In Drenthe, waar Harlekijn vroeger plaatselijk talrijk voorkwam en daar al lang geleden uitgestorven is, werd de soort in 2012 in het beekdal van het Oude Diep, tegenwoordig voor een groot deel een goed ontwikkeld natuurreservaat van Het Drentse Landschap, herintroduceerd met planten afkomstig vanuit Texel. Reeds drie jaar na het aanbrengen van enkele stengels met zaaddozen stonden de eerste planten in bloei gevolgd door zeven bloeiende planten in 2017. Helaas was het aantal bloeiende planten in 2018 gereduceerd tot drie bloeiende exemplaren, veroorzaakt door de droogte in dat jaar (DEKKER 2018b: 107-108).

B: Lavaux-Sainte-Anne (Rouge Croix),
05 mei 2017

B: Lavaux-Sainte-Anne (Rouge Croix),
05 mei 2017

B: Rillaar (Demervallei), 06 mei 2018

L: Imbringen (Amberkneppchen), 14 mei 2016

NL: Wijlre (Berghofweide), 24 april 2015

NL: Wijlre (Berghofweide), 24 april 2015

B: Bomal (Tienne d'Herbet), 08 mei 2018

B: Houyet (Happe-Tortia d'Havenne),
13 mei 2015

B: Houyet (Happe-Tortia d'Havenne),
13 mei 2015

B: Han-sur-Lesse (Coin de Suzin), 05 mei 2017

B: Rillaar (Demervallei), 06 mei 2018

B: Rillaar (Demervallei), 06 mei 2018

B: Han-sur-Lesse (Coin de Suzin), 05 mei 2017

B: Han-sur-Lesse (Fond d'Hérenne), 17 april 2011

L: Imbringen (Amberkneppchen), 14 mei 2016

NL: Vlieland (Oost-Vlieland), 06 mei 2017

NL: Vlieland (Oost-Vlieland), 06 mei 2017. Grote verscheidenheid in vorm van de planten en kleur van de bloemen van Harlekijn op één groeipaats op Vlieland!

NL: Vlieland (Oost-Vlieland), 06 mei 2017. Grote verscheidenheid in vorm van de planten en kleur van de bloemen van Harlekijn op één groeipaats op Vlieland!

L: Imbringen (Amberkneppchen), 14 mei 1987

NL: Den Burg (Texel), 08 mei 1998

NL: West aan Zee (Terschelling), 15 mei 1999

NL: Oosterend (De Bol), 08 mei 1998

